

A holokauszt magyar emlékezete

A figyelem előterében rendszerint a múlt hivatalos emlékezete áll, mivel ez a legkönnyebben megragadható megnyilatkozás. Magyarországon is erről tudhatunk a legtöbbet, gyakran külföldi történészek vizsgálódásainak köszönhetően.¹ Elsőként Regina Fritz 2012-ben kiadott monográfiáját említem,² melyben arról ír, hogy milyen politikai célokat szolgálva, hogyan instrumentalizálódott a holokauszt az 1944-et követő nagyjából fél évszázadban Magyarországon. A holokauszt emlékezetének tabusítása – Regina Fritz szerint – csupán a hetvenes, de főként a nyolcvanas években kezdett oldódni, és az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején vált a hivatalos emlékezetpolitika részévé. Ennek talán legjellegzetesebb megnyilvánulása az emlékműállítás volt. Így került 1987-ben, magánkezdeményezésre, de hivatalos jóváhagyással köztérre Raoul Wallenberg szobra Bu-

¹ Kivételek: Gerhard Seewann – Éva Kovács: *Juden und Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur seit 1945*. Südosteuropa, 2006/1.; Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza: *A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei*. BUKSZ, 2011. Tél, 336–351. Nem a holokauszt emlékezetét illető emlékezetkutatás újabb monografikus terméke: Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA BTK TTI, Bp., 2014.

² Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2012.

dán, és így kapott szobrot Carl Lutz is a pesti gettó területén 1991-ben; és a sort még folytathatnánk.

Az emlékműállító hivatalos emlékezet kérdésének Tim Cole is beható figyelmet szentel a budapesti gettó történetéről szóló könyvében.³ Cole rámutat, hogy a hivatalos emlékezetpolitikára eleinte a zsidóüldözés „zsidótlanítása” volt jellemző, ami többek közt azzal járt, hogy a specifikusan budapesti zsidósorsot gyakorta egybemosták a magyarországi (a vidéki) zsidók sorsának emlékezetével. Az emlékműállításra kihegyezett hivatalos emlékezetpolitika nem az áldozatokra, hanem a zsidómentőkre összpontosított. Példa erre Raoul Wallenberg emlékezeti kultusza. A hivatalos emlékezetben döntően csak 1990 után jelentek meg az áldozatok, maguk a zsidók.

Az emlékezet tág értelemben tekintett fogalmába a történetírást is beleértjük, mivel 1989 előtt a „történészek történelme” is a hivatalos emlékezetpolitika szigorúan ellenőrzött területei közé tartozott Magyarországon (és egész Kelet-Európában). Az 1980-as évekig a történészek nem sok figyelmet szenteltek a zsidó genocídiumnak; rendszerint vészkorszakként utaltak rá, és az események antifasiszta jellegét emelték ki, vagyis nem vagy alig tettek különbséget a világháború által előidézett általános magyar és a külön zsidó tragédia között. Az 1964-ben megjelent első marxista Magyarország-történetben, a korszakról szóló fejezet szerzője 21 sort szentelt csupán az 1944 nyarán végrehajtott deportálásoknak, és ebből is csak 12 sor szólt a félmillió vidéki zsidó haláltáborokba szállításáról: mintha egy viszonylag

³ Tim Cole: *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, New York, 2003.; Uő: *Traces of the Holocaust. Ghettoization and Deportation: Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011.

rövid újsághírt olvasnánk.⁴ Karsai Elek levéltáros-történész vezetésével és zsidó szervezetek támogatásával folyt ugyan forráskiadási kutatómunka, de ennél több nem történt.⁵ Elsőként Ránki György 1968-ban publikált (a hetvenes években újra kiadott), Magyarország német megszállásáról szóló könyve tért ki hosszabban, egy 36 oldalas fejezetben a deportálásokra.⁶ Ezt követően sem kapott azonban a téma nagyobb teret a történetírásban.

1981-ben, amikor New Yorkban napvilágot látott Randolph Braham monumentális monográfiája,⁷ Ránki György azonnali reakciójában nem titkolt szomorúsággal konstata: „Végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni.” Majd hozzátette: a hazai történetírás nem hanyagolhatja el többé ezek után, hogy behatóan foglalkozzék végre a magyar holokauszt történetével, még „akkor sem [térhet ki ez elől], ha nehéz lesz áthajózni a filozemitizmus és az antiszemitizmus szirtjei között.”⁸ 1984-ben Izraelben magyar-izraeli történésztanácskozást rendeztek a témáról, amit egy New York-i tanácskozás követett.⁹ Ránkinak döntő szerepe volt abban, hogy itthon is megindulhatott a ho-

⁴ Molnár Erik, főszerk.: *Magyarország története*. Gondolat, Bp., 1964. II. 456.

⁵ Beneschofsky Margit – Karsai Elek, szerk.: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőletének kiadása, Bp., 1958. Még két további hasonló forráskiadvány látott napvilágot a sorozat égisze alatt.

⁶ Ránki György: *1944. március 19. (Magyarország német megszállása)*. Kossuth, Bp., 1968. 156–192.

⁷ Randolph Braham: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Vol. I-II. Columbia University Press, New York, 1981.

⁸ Ránki György: *Magyar Holocaust*. Élet és Irodalom, 26. évf., 25. (1982). 7–8. Újraközölve: Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Magvető, Bp., 1988. 195–210. Az idézet helye: 209–210.

⁹ Thomas C. Fox: *The Holocaust under Communism*. In: Dan Stone, ed.: *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave, MacMillan, Basingstoke, 2004. 432.

lokauszt történeti diskurzusa. Kezdeményező szerepe saját életútjából is következhetett, hiszen őt is deportálták 1944-ben.¹⁰ Braham könyve 1988-ban jelent meg magyarul, és ezzel ténylegesen is elindult a holokauszt intenzívebb hazai kutatása.¹¹

Nem sokkal az után, hogy Nyugaton egyre szélesebb körben úgy tekintettek a holokausztra mint specifikusan zsidó, unikális történelmi eseményre, a hazai történetírás is felvette a kesztyűt. S bár Magyarországon korábban – ellentétben sok más országgal – nem folyt érdemi történeti kutatás a témában, mégsem tekinthetjük kivételes jelenségnek azt, hogy a hivatalos magyar emlékezet (vagy emlékezetpolitika) 1945, illetve 1949 után mélyen hallgatott a holokausztról, hiszen a második világháború emlékezetével kapcsolatban – *a maga egészében* – is súlyos amnéziában szenvedett. Pontosabban szólva: a kommunikatív és a kulturális emlékezet vagy az emlékmű-politika keretében sokat beszéltek ugyan a világháborúról, de ez a diskurzus soha sem esett egybe a múlt tényleges kollektív és egyéni emlékezetével. A háborúban vesztes Magyarország áldozati léte tabunak számított, ezért hallgatás övezte a katonáldozatokat, a civil áldozatokat és bizonyos értelemben persze a zsidó áldozatokat is. A háború történetét a győztes Szovjetunió szemszögéből láttatták, és ezzel lehetetlenné tették, hogy a magyar áldozatokról nyilvánosan is meg lehessen emlékezni.

¹⁰ Erről ld. Gyáni Gábor: *Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága*. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla, szerk.: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég, Bp., 2009. 540.

¹¹ Randolph L. Braham: *A magyar holocaust. I-II. k.* Gondolat, Bp. – Blackburn International Inc., Wilmington, 1988. A könyv második, az első kiadás javítási hibáit (a fordítást ellenőrizte: Schmidt Mária) korrigáló kiadása: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon. I-II.* Belvárosi Kiadó, Bp., 1997.

Változást az 1970-es évek hoztak: 1972-ben napvilágot látott Nemeskürty István könyve a második világháborúban elesett magyar katonákról, és ennek hatására szinte azonnal elkezdődött a második világháború magyar katonáldozatainak a kollektív emlékezeti kultusza.¹² Nemeskürty esszé-könyve a Don melletti harcokban megsemmisült 2. magyar hadsereg tragédiájáról szól, arról az eseményről, melynek során 1943 elején közel 100 ezer magyar katona vesztette életét néhány hét leforgása alatt. Nemeskürty a gyázmunka megkezdéséért emelt szót: „ezeket az embereket, ezt a százezernyi férfit egyszer el kell siratni. Mert zömében áldozatok voltak.”¹³

A gyázmunka lassan indult el. A nyolcvanas évek elején Sára Sándor dokumentumfilmet forgathatott *Pergőtűz* (A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál) címmel, amit 1982-ben műsorára is tűzött a köztelevízió. Az átmenetileg betiltott, később újra sugárzott sokórányi filmben a háború viszontagságait túlélő magyar katonák vallottak frontélményeikről és hadifogságukról.¹⁴ A film, amely hirtelenjében „a közvélemény elé sodorta a negyven év előtti Don-kanyari katasztrófa eseményeit”,¹⁵ szokatlanul nagy hatást gyakorolt a korabeli magyarországi közvéleményre. Az emlékezők tanúságtétele azért is újdonságnak számított, mert a Donnál történeteket lényegében már 1943-ban eltit-

¹² Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért*. Magvető, Bp., 1972.

¹³ Uo. 9. Kiemelés az eredetiben.

¹⁴ A film anyaga utóbb könyvként is nyilvánosságot kapott. Sára Sándor: *Pergőtűz. A 2. Magyar Hadsereg pusztulása a Donnál*. Tinódi, Bp., 1988.

¹⁵ Sándor Iván: *A föld alá vitt tények üzenete*. In: Uő: *A másik arc. A regény és a történelem*. Tiszatáj, Szeged, 2001. 142. A Don-i katasztrófa tényének a kollektív és a hivatalos emlékezetben elfoglalt helyéről újabban: Olasz Lajos: *A Don-kanyar és a történelmi emlékezet*. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna, szerk.: *Hely, identitás, emlékezet*. LHarmattan, Bp., 2015. 419–441.

kolták a hazai közvélemény elől. A *Pergőtűz* így egyszeriben utat nyitott a második világháború magyar áldozatainak kommemorációja előtt. Ahogy a film kapcsán a mérvadó akadémiai történész, Juhász Gyula fogalmazott: „ezt a háborút még senki sem beszélte ki magából nálunk, pedig meg kell ezt most már kezdeni”. Majd hozzáfűzte: ma nem a hősök tisztelete vagy a bűnösök megnevezése és azonosítása a legfontosabb, hanem az, hogy végre az „egyszerű ember” is megszólalhat, az, „aki félt, aki végezte a dolgát vagy azt, amit annak vélt”. S miért ne mondhatná el ő is az utókornak valamikori megrázó élményeit?¹⁶

A történelmi emlékezet genealógiájának vizsgálatához két elméleti kérdést kell tisztázni: hogyan keletkezik és miként adódik tovább az egyéni, a biografikus emlékezet, hogy idővel kollektív emlékezet váljék, válhasson belőle. Továbbá: milyen viszonyban van egymással a második világháborús zsidó és nem zsidó áldozatok összegyűjtött (collected) és kollektív (collective) emlékezete?

A személyes visszaemlékezések tanúságtételei nélkül nem jöhet létre kollektív emlékezet; hivatalos vagy közemlékezet (public memory) viszont létezhet tényleges (vagy látens) kollektív emlékezettől függetlenül is.¹⁷ A hivatalos emlékezetpolitika ugyanakkor ösztönzőleg hathat a kollektív emlé-

¹⁶ Juhász Gyula: Előszó. In: Sára Sándor: i. m. 8.

¹⁷ Ezekhez a kérdésekhez vö. Aleida Assmann: *Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után*. In: Kovács Mónika, szerk.: *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület, Jaffa, Bp., 2005. 359–361.; Susan A. Crane: *Writing the Individual Back into Collective Memory*. *American Historical Review*, 102, 5 (December 1997) 1372–1385.; Alon Confino: *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method*. *American Historical Review*, 102, 5 (December 1997) 1386–1403.; Wulf Kansteiner: *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. *History and Theory*, 41 (May 2002) 179–197.; Tim Cole: *Scales of Memory, Layers of Memory: Recent*

kezetre, és közvetve magukra az egyéni visszaemlékezésekre is. Ez történik napjainkban a holokauszt nyugati (német, amerikai és izraeli) emlékezetével. A hivatalos emlékezetpolitika által életre keltett kollektív emlékezet generálja az őt is éltető egyéni életrajzi emlékezetet: ösztönzi, összegyűjti, és egyúttal a közös emlékezet részévé teszi. A biografikus egyéni emlékezet alkotja a kollektív emlékezet „hátszágát”, és esetenként még a hivatalos emlékezetet (public memory) is befolyásolhatja.

A történetírás számára az életrajzi emlékezés a múlt primer tapasztalatával szolgál. Ez a fajta történelmi tapasztalat azonban, Koselleck helytálló megjegyzése szerint, soha sem mutat időbeli folytonosságot: a retrospekció lehel bele életet. Épp ezért a történetre való visszatekintést a történelem másodlagos tapasztalatának kell tekinteni.¹⁸ Az eredeti történelmi tapasztalatok jellegükben szegmentáltak, és csak utólag, az általuk megteremtett kollektív tapasztalat révén válnak univerzálissá. A kommunikatívként megnevezett (Jan Assmann) kollektív emlékezet sem nélkülözheti azonban a „memória megőrzésére” irányuló tudatos és akaratlagos törekvéseket. Nem állja meg tehát a helyét Maurice Halbwachs ismert tétele, mely szerint a kollektív emlékezet spontán módon keletkezik, és mint hagyomány adódik tovább nemzedékről nemzedékre.¹⁹ A kollektív emlékezet – a mai körülmények között legalábbis – olyan entitás, amit az egyén, a közösség és a hatalom alkotna történelmi erők együttesen hoznak létre. S noha az emlékezet mindig a múlt utal, annak anyagából dolgozik, másodlagos tapasztalatként

Works on Memories of the Second World War and the Holocaust. Journal of Contemporary History, 37, 1 (2002) 129–138.

¹⁸ Reinhart Koselleck: *Az emlékezet diszkontinuitása.* 2000, 1999. november, 3.

¹⁹ Maurice Halbwachs: *On Collective Memory.* Ed., trans., introd. Lewis Coser. University of Chicago Press, Chicago, 1992. 182–189.

valójában jelenbeli szellemi aktus, amely aktuális identitáspolitikai és ideológiai szükségleteket fejez ki. Különösen érvényes ez a kollektív emlékezet és a hivatalos emlékezetpolitika esetében: azt őrzik meg a múlt szerteágazó emlékananyagából, ami kifejezetten a mához szól.

Ezzel részben már válaszoltunk is a kérdésre, hogy mi köti össze vagy állítja szembe egymással az áldozatok különböző csoportjainak emlékezeti képét. A zsidó és a nem zsidó áldozatok emlékezeti szerepét tekintve két markáns megoldást ismerünk. A német, pontosabban a nyugatnémet esetben hosszú időn át nem a hallgatás, hanem a *szelktív emlékezés* volt a jellemző, ez volt az, ami a kollektív, valamint a hivatalos emlékezetet egyaránt megszabta. A felelősség elhárítása a háborút követően úgy történt, hogy a nyugatnémet történelmi emlékezet a náci Németország zsidó és többi áldozata helyett a náci rendszer veresége miatt áldozattá vált németeket helyezte figyelem középpontjába. Így egyedül csak a Közép- és Kelet-Európából kitelepített, valamint a szovjet hadifogolytáborokban sínylődő németek millióinak jutott hely ebben a háborús áldozatokra való emlékezésben.²⁰ Az 1960-as évek végén és az 1970-es években került csupán előtérbe a zsidók (és mások) ellen elkövetett náci bűnök bűnbánó emlékezete, bár természetesen a német áldozatok emléke sem merült feledésbe.²¹

²⁰ Robert G. Moeller: *The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany.* American Historical Review, 101, 4 (October 1996) 1008–1048.

²¹ A kérdés bő irodalmából néhány munka. Claudia Koonz: *Between Memory and Oblivion: Concentration Camps in German Memory.* In: John R. Gillis, ed.: *Commemorations. The Politics of National Identity.* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1994. 258–280; Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Helikon, Bp., 2001.; Geoff Eley: *The Past under Erasure? History, Memory, and the Contemporary.* Journal of Contemporary History, 46, 3 (July 2011) 555–573.

A keletnémet és magyar megoldás a szinte teljes amnézia gyakorlásával intézte el a kérdést, illetve a kollektív bűnösséget („utolsó csatlós”) hangoztatta, és az egyetemes ártatlanság homályos és hazug fátylába burkolta a második világháború emlékezetét. Ezért is merülhetett nem sokkal a háború után feledésbe a zsidókkal szemben elkövetett genocídium, amelyről alig esett szó az ötvenes-hatvanas években. Hasonló sorsra jutott a háború többi, nem zsidó – és nem a holokauszt számlájára írható – áldozata is. Az utóbbiak másképp áldozatok persze, mint azok a zsidó, akiket szisztematikusan, nagyüzemi módszerekkel pusztítottak el. A tömeges halál által okozott veszteség feldolgozása, a gyázmunka szempontjából viszont *mindannyiukat* megilleti az áldozati jogcím, a kollektív emlékezet szempontjából pedig ennek van igazán jelentősége.

Az 1970-es években, miután a második világháború elfeledett áldozatai is „hallatni kezdték a hangjukat”, ezzel szinte egy időben feltámadt, illetve újraéledt a holokauszt áldozati tanúságtétele is. Magyarországon, a hatvanas években, a hallgatás falát áttörve, néhány nem nálunk született művészi alkotásban már szó esett a holokausztról. 1964-ben, egy évvel a francia kiadás után már magyarul is megjelent Jorge Semprun *Nagy utazás* című regénye, amely (bár a második kiadás csak 1974-ben látott napvilágot) hamarosan kultuszkönyvvé vált. 1967-ben vetítették a mozikban az egyik első magyar holokauszt-filmet, Fábri Zoltán *Utószezon* című alkotását, amely Semprun regényénél is többekhez, 400 ezer nézőhöz jutott el.²² Szerény kezdeményezések ezek, de megtörték a hallgatás falát. Az újabb kutatások is rámutatnak, hogy a hatvanas évek derekán egyre többször vált nyilvános viták

²² Vö. Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: *Elfeledett szembenézés Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán Utószezon c. filmjében*. BUKSZ, 2013. Ősz. 245–256.

tárgyává a „zsidókérdés”, és vele együtt a zsidók második világháború alatti tragédiája, jóllehet a magyarországi zsidó múlt, *a maga egészében*, továbbra is a szigorúan tiltott témák közé tartozott.²³

A hetvenes években a zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyors ütemben bővült. A fikciós, vagy tisztán memoár jellegű vallomások megjelenésével kezdődik a holokauszt kollektív, egyszerre kommunikatív és kulturális emlékezeti, egyúttal a *floating gap*nek megfelelő mnemoteknikai gyakorlata.²⁴ Se szeri, se száma ez időben a biografikus emlékezet textuális megnyilatkozásainak, melynek az olvasóközönsége is egyre nő, és mind fokozottabb érdeklődés övezi a zsidó áldozatiság történelmi tapasztalatának eme emlékezeti tanúságtételeit.

Bizonyítékként, íme, néhány, a hetvenes években megjelent magyar mű: Gera György *Terelőút* (1972), Gergely Ágnes *A tolmács* (1973), Ember Mária *Hajtűkanyar* (1974), Kertész Imre *Sorstalanság* (1975), Bárdos Pál *Az első évtized* (1975), Gyertyán Ervin *Szemüveg a porban* (1975). Jelentős könyvkiadók, mindenekelőtt a Magvető, tették ekkor közzé a holokauszt-túlélők visszaemlékezéseit, amire pedig az 1940-es évek második fele óta nem volt példa: Markos György *Vándorló fegyház* (1971), Fazekas György *Miskolc-Nyiznyij-Tagil-Miskolc* (1979), Sallai Elemér *Mozgó veszthely* (1979). Akadtak ugyanakkor kuriózumok is, mint pél-

²³ Lénárt András: „Perek”. *A holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában*. In: Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter, szerk.: *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*. Ráció, Bp., 2014. 511–537.

²⁴ A fogalmakhoz vö. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999. 46–86.

dául Rózsa Ágnes nürnbergi lágernaplója, melyet a bukaresti Kriterion Kiadó jelentetett meg, 1971-ben.²⁵

A személyes életutak megrázó elbeszélései elementáris hatást gyakoroltak az olvasókra, jóval nagyobb, mint amit Aleida Assmann „kognitív tanulási folyamatként” írt le a nyugatnémet emlékezettörténet kapcsán. Ami érthető, hiszen – Alvin Rosenfeld megfogalmazásában – ezúttal „a mindent átható és ellenállhatatlan erejű egyedi imázsok kivetítése” szabja meg a reprezentációba foglalt történelem értelmét.²⁶

A „holokusztélmény” érzelmileg átszínezett befogadása szükségképpen ellentmondott a háborús évek emlékeztétét addig uraló nemzeti mítoszoknak és ideológiáknak. Ez a konfliktus egyeseket kényszerű önvizsgálatra készítetett (vagy készített) a múlt dolgait illetően. Az immár az áldozatok és nem a tettesek oldaláról bemutatott tragikus múlt a *bystander*ben, a nem zsidó tétlen szemlélőkben – szembesülve a biografikus emlékezés irodalma révén közvetített holokausztélménnyel – akár még büntudatot is ébreszthetett. De vajon mi tette a korábbiaknál befogadóbbá a nagyközönséget erre a megrázó találkozásra?

Nehéz erre a kérdésre racionális, mindenben kielégítő választ adni. Eminens szerepe lehet benne a generációváltásnak is, amire Jörn Rüsen német (nyugatnémet) vonatkozásban külön is utal.²⁷ Nagymértékben járult hozzá az is, hogy az

²⁵ Rózsa Ágnes: *Jövőkésők. Nürnbergi lágernapló 1944–45*. Kriterion, Bukarest, 1971.

²⁶ Alvin H. Rosenfeld: *A Holokauszt vége*. Gondolat, Bp., 115, továbbá 87.

²⁷ Jörn Rüsen: *Holocaust-Memory and German Identity – Three Forms of Generational Practices*. In: Anders Jolstad – Marianne Lunde, eds.: *Proceedings Actes. 19th International Congress of Historical Sciences*. Department of History, University of Oslo, Oslo, 2000. 134. A nemzedéki magyarzó- és elbeszélőmód népszerűségéről és bizonyos korlátjairól szól: Wulf Kansteiner: *Generation and Memory: A Critique*

esemény, tehát a második világháború „utótörténete” során nyert tapasztalatok olykor (és szükségképpen) megváltoztatták, illetve árnyalták a múlt póre tényeit, mivel módosították a tényeknek tulajdonított jelentést. Ráadásul időközben megváltozott a privát emlékezésnek a kollektív emlékezethez fűződő viszonya is, ami a hivatalos emlékezetet sem hagyta érintetlenül. Amikor a nacionalizált emlékezet kiüresedik, előtérbe kerül az egyéni emlékezet. A mind nagyobb nyilvánossághoz jutó biografikus emlékezet befolyásolhatja, ha nem is határozhatja meg a kollektív emlékezetet.

Nem állítom azonban, hogy már a hetvenes években bekövetkezett volna Magyarországon a holokauszt kollektív emlékezeti helyévé válása. Tény azonban, hogy a nyolcvanas és kilencvenes éveknek ez irányba mutató fejleményei mind a hetvenes években gyökereztek, bár Kertész Imre *Sors-talansága* akkoriban még nem keltett komoly figyelmet.²⁸ A visszhangtalanságnak olykor persze politikai oka is lehetett.²⁹ Akad ugyanakkor ellenpélda is.

1974-ben, Ember Mária *Hajtúkanyar* című regényes önéletrajzi holokausztörténete már közvetlenül a könyv megjelenését követően reflexióra készítette Száraz Györgyöt. A *Valóságban* közölt esszé³⁰ egy év múlva önálló kötetben is megjelent, nagy példányszámban.³¹ Száraz eszmefuttatá-

of the Ethical and Ideological Implications of Generational Narration. In: Stefan Berger – Bill Niven, eds.: *Writing the History of Memory*. Bloomsbury, London, 2014. Különösen 122–128.

²⁸ Vári György: *A Kertész-életmű recepciótörténete*. BUKSZ, 1993. Tavasza, 31–41.

²⁹ Gergely Ágnes személyes közlése szerint az 1973-ig megjelent holokauszt tanúságtételek (Gera és az ő könyve) nem kaphattak nyilvános figyelmet, mivel a kultúrpolitika nem engedélyezte ezeknek a könyveknek a kritikai recepcióját. Ami hozzájárult Gera György öngyilkosságához.

³⁰ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. Valóság, 1975. 8. 60–82.

³¹ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. Magvető, Bp., 1976.

sa a holokausztról komoly feltűnést keltett. A kiadó minden bizonnyal megkapta a hivatalos engedélyt, a „fentről érkező” jóváhagyást, ami jelzi, hogy változások érlelődtek a hivatalos emlékezetpolitikában is.³²

Száraz György Ember Máriától kölcsönözte könyve motóját, egyetértve vele abban, hogy szükség van a holokauszthoz való magyar hozzáállás gyökeres revíziójára. „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem” – írta Ember Mária. „Hogyan kell írni az 1944-es évről?” – teszi fel a kérdést Száraz György. Úgy, hogy abból kiderüljön: „Valamennyiünknek köze van hozzá: a túlélőknek, a szemtanúknak, a később születetteknek és az ezután születendőknak, mert ami akkor történt: immár csakugyan magyar történelem.”³³ A *Hajtűkanyarból* rendre olyan részeket idéz Száraz, melyekben a zsidók a saját magukról alkotott képről és a háború idején a többségi magyar társadalomról bennük kialakult képről vallanak. Száraz arra használja ezeket a szöveghelyeket, hogy kölcsönösen egymásra vonatkoztassa, olykor egymással ütköztesse a magyar és a zsidó identitáskonstrukciókat. Ember Mária a zsidó áldozat nézőpontjából írta meg a vidéki zsidók gettóba zárásának és deportálásának történetét; regényes beszámolójának hatására állapítja meg Száraz, hogy még a nem zsidók sincsenek túl a holokauszton.

Azzal, hogy Száraz György általános érvényű történelmi jelentéssel és kivételes erkölcsi jelentőséggel ruházta fel a holokauszt magyar (tehát nem elsősorban zsidó) emlékezetét, mondhatni megelőlegezte a holokauszt későbbi nyugati (főként amerikai és német) emlékezeti gyakorlatát.³⁴

³² E kérdés mindmáig legjobb átfogó áttekintése: Kovács András: *Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig*. Múlt és Jövő, 2003. 3. 5–39.

³³ Száraz György: i. m. (1975) 60.

³⁴ Nem osztom egyesek mai fanyalgását Száraz akkori, a magyarorszá-

A holokauszt magyar emlékezetének ekként útjára indított nemzeti befogadási készsége sokat haladt előre az azóta eltelt időben. Máig nem történt meg azonban történelmünk e negatív korszakának, s a vele kapcsolatos magyar felelősség kérdésének a maradéktalan, és akár a hivatalos emlékezetpolitikai befogadása sem.³⁵ Ez azonban már egy másik történet, melynek feltárása és elbeszélése külön tanulmány tárgyát képezi.

gi holokauszt diskurzust generáló megnyilatkozásával kapcsolatban. A szóban forgó fanyalgásra jó példa: Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*. Kalligram, Pozsony, 2012. 1047.

³⁵ Az utóbbi feltűnő anomáliáit újabban már az akadémiai tudományosság is nyílt kritikával illeti. Hunyady György – Török László, összeáll.: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Kossuth, Bp., 2014.